Т.Т.Токоев, Г.Д.Базарбаева
E-mail: ksucta@élcat.kg

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СИНТЕТИКАЛЫК ФОРМАДАГЫ АТРИБУТИВДИК КАТЫШТЫН СЕМАНТИКАЛЫК +ЗГ+Ч+ЛЪКТ+РЪ

Бул макалада синтаксистик катыштын търъ болгон атрибутивдик катыш, анын синтетикалык формада уюшулушунун грамматикалык =зг=ч=лъкт=рън Ч . Айтматовдун кыргызча жазылган чыгармаларынын мисалында к=рс=тълдъ.

В данной работе рассмотрено атрибутивное соотношение как один из видов синтаксического соотношения, его грамматические особенности образования синтаксической формы на материале произведений Ч.Айтматова.

The attributive correction as one of types of syntactical relation, its grammatical peculiarities of farming syntactical types on Ch. Aitmatov works is considered in this article.

Азыркы кыргыз тилинде с=з айкашынын проблемалары кыйла денгээлде негизд==г= алынса да (Жапаров,1958;Турсунов,1976;1978; Андебекова,1984), с=з айкаштарынын компоненттеринин ортосундагы синтаксистик катыш проблемасына анчалык к=щъл бурулбай келъэд =. А.Сапарбаевдин жалпы синтаксистик катыш маселелерин камтыган эмгегинен тышкары бул маселе жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринен да орун берилбей келгендигин белгилеп кетъъг= болот.

Бул макалада биз синтаксистик катыштын търъ болгон атрибутивдик катыш, анын синтетикалык формада уюшулушунун грамматикалык =зг=ч=лъкт=рън Ч . Айтматовдун кыргызча жазылган чыгармаларынын мисалында к=рс=тъънъ тура таптык.

Кыргыз тилинде синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштын багындыруучу тъгйъ =зънън грамматикалык табиятына, башкача айтканда синтетикалык формадагы багыныщкы тъгйг = карата таандык болуп келъъ табиятына байланыштуу таандык категориянын к=рс=ткъчън кабыл алып турушу норма болуп эсептелет (Сапарбаев, 1997, 126). Демек, синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштын тъгйлеръ =зънън грамматикалык мащызы жана маанилик =зг=ч=лъкт=рън = байланыштуу бир затты экинчи затка таандык кылып к=рс=тк=ндъгъ менен айырмаланып , катышта турган багындыруучу тъг=йдън ъчънчъ жактын таандык уландысында, ал эми багыныщкы тъгй= илик ж=нд=м=сънън формасында турушун талап кылып турат.

С=з айкашынын синтаксисинде бул грамматикалык байланыш таандык байланыш деп аталат (Иманов, 1990, 19).

Мисалы: Кийинчерээк берки **ъйдън ээси** дъйн=д=н кайтып, артында алялы менен тестиер эки уулу калат (Ч.А.). Ичтегилер **анын тагдырын** чечип жатты (Ч.А.).

Ч. Айтматовдун кыргызча жазылган чыгармаларында синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштын т=м=нкъ грамматикалык =зг=ч=лъкт=рън = атайын токтолуп кетъъг= болтот:

1. С=з айкашын тъзъп туган компонентеринин багыныщкы тъгйъ аныкталып турган заттын кимге, эмнеге тиешелъълъгън к=рс=тъп , аныктоочтун (атрибутивдик) катышты бидирип турат:

Ал айылдагы эки нускалуу кадырман **байбичелердин** бири (Ч.А.). Лаажы жок, бой келиндерге араба айдаталы деп жатсак, макул деген келинди сиз тыйып салсащыз жан толбойт, **пронттун эгинин** токтотосуз деп,тыяктан чощдор ъст=дъ муштагылап жемелесе,бу деги шартка тъшънс=щ=р болбойбу! (Ч,А.).

2. С=з айкашынын курамындагы атрибутивдик катыштагы багыныщкы компонент бътъпн нерсе катары келип, багындыруучу тъг=йъ анын бир б=лъгън к=рс=тъп турат: **Сейденин к=зъ** тунарып, к=щълъ айныды (Ч.А.). Мен чощ **ъйдън баласымын** (Ч.А.). Жаан-чачындан кийин топурагы борпощ,тоборсуп карайган жолдо катарлаш баскан эки **жолоочунун изи** тигинден бери чубайт (Ч.А.).

3. С=з айкашынын багыныщкы компоненти кандайдыр бир нерсеге, заттка таандык болгон сапатты билдирип, аныкталгыч сапаттык маанидеги с=зд=рд=н жасалып, атрибутивдик катыштын багыныщкы тъг=йъ сапаттын кимге , эмнеге таандык экендигин билдирип турат: **Дъйн=н тазалыгына , адамдын тазалыгына** рахмат дедим(Ч.А.). **Даниярдын адамкерчилиги** жър= жылытаарлык дем берип турду (Ч.А.). Бара-бара элдер **Данярдын мън=зън =** к=нъгъшън, анны кеп кылганды да койду (Ч.А.).

4. Атрибутивдик катыштын багыныщкы б=лъгъ белгилъъ бир орун , жай маанисинде келип, аныкталгыч болуп тъшк=н с=з ага таандык блгон кызмат абалды, кесипти билдирип турат: **Немистин аскерлери алга** жуткунганын айтып жатышты (Ч.А). **Колхоздун бригадири** Орозматты дароо тааныдым (Ч.А).

5. Атрибутивдик катыштын багыныщкы компоненти мезгилдик маанини билдирип, аныкталгыч с=з мезгилдин б=лъгън билдирип турат : Жай **къд=рънън акыры** да келип жеткен (Ч.А.). **Декабрьдын ортосунда** Долонго кар калыщ жааган (Ч.А).

6. Атрибутивдик катыштагы атоочтун с=з айкашынын багыныщкы компоненти заттын жасалыш негизин, кайсы адамга, улутка тиешелъъ экендигин билдирет: **Казак менен кыргыздын** алакасы тээ байыртадан калыптанган (Ч.А). Мен ушул алкагы ж=н=к=й **жыгачтын** сърълг=н **бутагынан** жасалган сър=ттън алдына келип турган(Ч.А).

7. Атоочтук с=з айкашынын багыныщкы компоненти илик ж=нд=м=сънд = турса да,багындыруучу компонент 3-жактын таандык мъч=сънд= турбаган учурлар кездешет. Мындай =зг=ч=лъкт = багындыруучу компонент тъг=йлъъ тъшъндърм= мъч= катары калыптанат:

Мен арабамды чарбактын четине, к=л=к=г = айдап келсем, **биздин бригадир Орозмат**, балдагын канжыгасына байланып алып, короонун оозунда апам менен эмнегедир кежещдешип айтышып жатыптыр (Ч.А.).

8. Атрибутивдик катыштагы атоочтук с=з айкашынын компоненттери адамдардын ортосундагы тууган-туушкандык жана башка ар кандай мамилелерди билдирип турат:

Берки кичи ъйд= болсо, **биздин** жакын **туугандарыбыз** турат (Ч.А.) Кичи ъйд= кичи апам менен **алардын келини** эле кылышты (Ч.А.) **Анын келини** Жамийла, кудай билип берген бейм. ал дагы жумушка кайраттуу, мыкты келинчек, бирок мън=зъ башкачараак (Ч.А). **Сейиттин агасы** фронтко аттанып кеткен (Ч.А.).

9. Атрибутивдик катышта турган эки компонент тещ орундук маанидеги с =зд =рд =н болот: Ата Мекендик согуш ъчънчъ жылга аяк басып**, Курск** менен **Орелдун майданында** кън=п турган кези (Ч.А.). Бийик **аска-таштын арасында** муздаган аба, **канчыгайдын** къщърт **терещинен** күч менен сыгылып,тоо ылдый удургуп согот (Ч.А).

10. Атрибутивдик катыштын багыныщкы компоненти илик ж=нд=м=сънд=гъ конкреттъъ зат атоочтон жасалып , багындыруучу компоненти абстракту мааанини ичине камтып, турат: Бул **сър=ттън** эч кандай ыксыз **жайы** деле жок (Ч.А.). **Сър=ттън** тээ ички **терещинде** –къзгъ асмандын ала бърк=к чет жакасы (Ч.А). Мына ушинтип саратан тала **ороктун кызуусунан** =ртт=нъп турган къндън биринде, станцияга каттап жъръп, к=пт=н бери ъйд=гъл=рдъ к=рб=й , бара кетейин деп, жолдон салт арабамды кайрыдым (Ч.А.).

11. Илик ж=нд=м=сънд=гъ багыныщкы компонент =з катыш тъзъп турган с=з менен атрибутивдик мън=зд= келип, нерсенин ал-абалын билдирип турат:

Анда биз, бир кур =спъръм балдар, колхоздо араба айдап, суу сугарып, ч=п чаап, айтор, согушта салгылашып жаткан **эр бъл=л=рдън оор тъйшъгъ биздин мойнубузда** калган (Ч.А). ... балдарынан кабар албаган **апамдын кайгы-мущун** алаксыткан да ошол (Ч.А).

12. Ч.Айтматовдун чыгармаларында жогорудагы таандык мъч=л=рдън с=з айкашынын курамында эки компнентте тещ сакталышы-калыптанган стилдик ыкма. Айрым учурларда изафеттик конструкциялар деп аталган атрибутивдик катыштагы атоочтук с=з айкаштарына таандык грамматикалык нормалардан четт== да бйкалат. Тактап айтканда, с=з айкашынын багыныщкы компонентинде синтетикалык форма катары келген илик ж=нд=м=съ тъшърълъп айтылган учурлар кезешет, бирок анын багындыруучу компонентке карата болгон синтаксистик байланыш формасы бузулду деген жыйынтык чыгарууга болбойт,ал багындыруучу

компоненттин ж=нд=м = мъч== уланган учурдай эле ъчънчъ жактын мъч=сънд= турушу менен шартталып турат: **Ъмът оту** жылт этет жър=гънд= (Ч.А.). Кечээ **жер бети** кара эле (Ч.А.).

Жыйынтыктап айтканда,Ч.Айтматовдун чыгармаларында кыргыз адабий тилине мън=здъъ синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштагы атоочтук с=з айкаштарынын бардык моделдери активдъъ колдонулат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы: Повесттер, ангемелер. – Бишкек: Шам, 1999. – 432 бет.

2. Жапаров А. Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском литературном языке. АКД. – Фрунзе,1958. – 16 с.

3. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги с=з айкаштарды (жалпы маселелер). – Фрунзе,1976. – 123 бет.

4.Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик с=з айкаштары. – Ф., 1978. – 569 б.

5. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Б., 1990.

6. Андабекова Ж. Именные словосочетания в современном киргизском языке. – Ф., 1984. – 16 б.